

“Daeves” – gods of ancient peoples of Central Asia

Shukhratjon ABDULLOEV¹

Termez State University

ARTICLE INFO

Article history:

Received July 2021
Received in revised form
20 July 2021
Accepted 15 August 2021
Available online
15 September 2021

Keywords:

devs,
daevas,
daiva,
avesta,
rigveda,
aryans,
indo-Europeans,
indo-Iranians,
indo-Aryans,
iranians,
zoroastrianism.

ABSTRACT

The article examines the term daev, which has opposite meanings in sources such as the Avesta and the Rig Veda, its place in the pantheon of the ancient peoples of Central Asia and the reasons for its transformation. Linguistic materials were analyzed for their compatibility with historical processes. Attention was drawn to the extent to which the evolution of the cult of the Daevas was associated with the migration of Indo-Iranians.

2181-1415/© 2021 in Science LLC.

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

“Даэва”лар – Ўрта Осиё қадимги халқларининг худолари

АННОТАЦИЯ

Калит сўзлар:

дев,
даэва,
дайва,
авеста,
ригведа,
арийлар,
ҳинди-европа,
ҳинди-эрон,
ҳинди-арий,
эронийлар,
зардуштийлик.

Мақолада “Авеста” ва “Ригведа” каби манбаларда қарама-қарши маънони англатган даэва атамаси, унинг Ўрта Осиё қадимги халқлари пантеонидаги ўрни, трансформацияга учраш сабаблари тадқиқ этилган. Лингвистик материаллар тарихий жараёнлар билан ўзаро мувофиқ келиши нуқтаи назаридан таҳлил этилди. Даэва култи эволюциясининг ҳиндиэронийлар миграциясига қанчалик боғлиқлигига эътибор қаратилди.

¹ PhD student of the department of “History of Uzbekistan and source study”, Termez State University. Termez, Uzbekistan.

E-mail: abdulloyevshuxrat@gmail.com.

«Даевы» – боги древних народов Центральной Азии

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

дев,
даева,
дайва,
авеста,
ригведа,
арийцы,
индоевропейцы,
индоиранцы,
индоарийцы,
иранцы,
зороастризм.

В статье исследуется термин даева, имеющий противоположные значения в таких источниках, как Авеста и Ригведа, его место в пантеоне древних народов Центральной Азии и причины его трансформации. Лингвистические материалы были проанализированы на предмет их совместимости с историческими процессами. Обращалось внимание на то, в какой степени эволюция культа даэва была связана с миграцией индоиранцев.

МАВЗУНИНГ ДОЛЗАРБЛИГИ

Даевалардан иборат қадимги эронийлар^{*} пантеони, ахураларнинг душмани сифатида Заратуштра рад этган илоҳлар бўлганини қўплаб манбашунос, палеолингвист, тарихшунос, диншунос олимлар ўз тадқиқотларида таъкидлаб келишмоқда. Бироқ, улар қандай қилиб, барча ҳинди-европа халқлари учун “худо” тоифасини англатгани ҳолда, эронийлар^{*} учун “иблис” тоифасига ўзгариб қолгани баҳсли масала сифатида сақланиб қолмоқда.

ТАДҚИҚОТ УСУЛИ

Мақола манбаларни қиёсий – мантиқий таҳлил этиш усулида ёзилди ҳамда фанлараро ёндашув методи қўлланилди.

ТАДҚИҚОТ НАТИЖАЛАРИ

“Авеста”да тилга олинган даевалар, Ведаларда тилга олинган эронийларнинг қадимги худолари бўлгани Ведаларда куйланган дайвалар эронийларнинг даст-лабки худолари бўлгани тўғрисидаги назария XX аср бошларида Х. Ломель томонидан билдирилган [22, Б. 291].

Авестада учрайдиган *dāeuua-mašya* (Y. IX, 18; XXIX, 4; XXXIV, 5; XLVIII, 1; Yt. I, 2; 4; 5; V, 13; XIX, 26) ибораси одатда даеваларга сифинувчи, даэва одамлари, даевапарастлар деб тушинилади. Шунингдек, бу иборани душман “худолар” ва душман “одамлар” деб таржима қилинган шакллари ҳам мавжуд. Иборанинг бундай таржимаси 1898 йили Дармesteter томонидан таклиф этилган: Yt. XIX, 26 ва X. Бартоломэ 1951: Y. 34.5 ва 48.1 “иблислар ва одамлар” сифатида таржима қилган. Шу маънони, Э. Бенвенисте ҳам қўллаган [4, Б. 144–147]. Г. Гноли [10, Б. 76–77.], А. Баусани [3, Б. 110–119], Душесн Гиeman [8, Б. 449] ва Келленс [19, Б. 22] каби олимлар иборани “даеваларни иблислаштириш” яъни худодан иблисга айланган-лиги тўғрисидаги назариянинг тарафдорлари саналишади.

“Авеста” ва “Ригведа”даги ахуралар ва даевалар рақобати қадимги ҳиндиэрон ва ҳиндиарий халқлари диний манзарасининг асоси бўлганлиги тўғрисидаги хилма-хил илмий фаразларнинг шаклланишига олиб келди. Қадимги ҳинд ва эроний жамоалардаги қарама-қарши моҳиятга эга бўлган иккита илоҳий тоифалар ўртасидаги рақобат сабаблари бўйича X. С. Нюберг фарази нисбатан машҳурдир [24]. У 1907 йилда М. Ҳауг тамонидан – худоларнинг

* Эронийлар – Ҳинди-европа халқлари га мансуб, ҳиндиэронийларнинг милоддан аввалги иккинчи мигийилликдаги ҳинди-арий ва эронийларга бўлинишидан кейин пайдо бўлган Ўрта Осиёнинг қадимги аҳолиси (м.а. 1600-800 йиллар).

икки тоифасидан бири танлаб олингунга қадар ҳар иккаласининг ҳам эътиқод обьекти бўлганлиги тўғрисидаги билдирилган фаразни бойитган [15]. Унга кўра бирининг танланиши иккинчисини ўз-ўзидан “иблислаштирилиши”га олиб келган. Бу жараён зардуштийликача бўлган қадимги эронийлар эътиқодига ҳам хос бўлганини Р.С. Зеҳнер [28, Б. 4], Ф. Алтҳайм [1, Б. 177], С.А. Нигосиан [23, Б. 18–19], Вайцехўферлар [27, Б. 97–98] ҳам таъкидлаб ўтишган. Унга кўра, даэва ва асуралар қурашининг илдизи ҳиндиэрон жамоаси умумийлиги даврига бориб тақалади ва минтақавий ҳусусиятига кўра бир ҳудудда ғалабага эришган (тарафдорлари ғалабага эришган, ғояси ғалаба қилган) ҳудолар тоифаси ижобий деб қабул қилиниши, иккинчи даражага тушган ҳудолар гурухининг салбий образга айланишига олиб келган.

М. Ҳауг ва унинг тарафдорларининг икки гуруҳ ҳудоларнинг ўзаро муҳолифати сиёсий қураш оқибати эканлигига оид назарияси тарихий фактларга асосланмаган гипотезадир. Чунки, Веда матнларида “асура” атамаси умумий маънода “даэва”лар сифатида қабул қилинган кўплаб ҳудоларга нисбатан қўлла-нилган бўлса, “Авеста” да “даэва”лар сохта ҳудолар сифатида бўлса эътиқод обьекти бўлгани рад этилмайди. Қайд этилаётган ҳолат ҳар иккала манба илдизи ягона аждодлари бўлганprotoарийларга бориб тақалиши натижасидир. Бу ҳолат, “асура” ва “даэва” атамаларининг салбий ифодаси лингвистик эволюция билан боғлиқ тарзда ўрганилиши мумкин эканлигини кўрсатади.

ХХ аср бошларида бир қатор нуфузли палеолингвистлар “Авеста” матнлари асосида “даэва”лар ва “ахура”лар учун қўлланилган маҳсус сўз ва сифатларни алоҳида тадқиқ ўтишган [12, Б. 97–153]. Масалан, Л.И. Фрахтенберг Авестадаги ёвуз мавжудотларга нисбатан дастлаб ҳайвонларга оид сўзлар қўлланилган, яъни ёвуз одам “бурни” ҳақида гапирилганда, уни чўчқанинг “тумшуғи”га ўхшатишган, бундай сўзлар, асосан камситишнинг таъсирчанлигини ошириш учун қўлланилган, деган ғояни илгари сурган [21, Б. 13]. Ҳ.Гютертга кўра эса, даэва учун одатда тор маъноли, энг салбий ҳиссий тушунчаларни ифодаловчи, ёмон тасаввур шакллантирадиган бир қанча синоним сўзлар танланган. У ушбу ихтисослаш-тирилмаган синонимларнинг ҳеч бири, факат икки ижод оламининг ижобий ёки салбий мавжудотларини англатиш билан чекланмаслигини таъкидлаган [14, Б. 31]. Бу йўналишда айнқса, Луи Грейнинг тадқиқотлари диққатга сазовор. Олим “Авеста” даги “ахура” ва “даэва”лар учун қўлланилган 52 та иборани таҳлил этиб, эроний ва ҳинди тил гуруҳлари ўртасидаги бўлинниш атайлаб, мақсадли тарздаги ҳаракат натижаси эмас, балки лингвистик эволюция натижасига ўхшайди ва бунинг жавобини қадимги миграция ва истилолардан излаш мумкин деган ғояни илгари суради [13, Б. 427–441]. Л.Ҳ. Грейнинг Авестада эронийларнинг аста-секинлик билан плато (яситоғлик)ни босиб олиши ҳақидаги ишоралар (Vd. II,4.) борлиги тўғрисидаги қараши лингвистик нуқтаи назардан асосланган [11, Б. 702–704]. У яна, қўйидаги гипотезани таклиф қиласиди. Марказий Осиёдан, Каспий денгизининг шарқидаги кенг текисликлар орқали Эрон яситоғлигига (платосига) бизга ҳозирча мавҳум бўлган вақтда ҳинди-европа тиллар оиласининг ҳинди-эрон лаҳжасида сўзлайдиган аҳолининг босқини (ёки босқинлари) бошланган, “с” товушини қаттиқ талаффуз этувчи бу аҳоли ўз ҳудоларини даэвалар деб аташган. Ўз навбатида, бу босқинчиларни, қаттиқ “с”-ни “ҳ”-га алмаштирган, ҳудоларини аҳуралар деб атовчи ўз қардошлари (ёки қардош халқлари) мутассил юришлар натижасида жанубга силжитиб борган. Ушбу тилида “ҳ” товуши кучайган халқлар, “с”-лаб гапиравчи ўз қардошларини секин-асталик билан суриб, ҳозирги Ҳиндистон ҳудудларига қўчишга мажбур этишган. Тадқиқотчи “Авеста” ва “Ригведа”нинг ўзаро алоқадорлиги ва фарқли томонларини миграция ва сиёсий жараёнлар таъсиридаги лингвистик эволюция деб баҳолайди ва унга кўра вақт ўтиши билан эронийларда *deivo*- нинг “худо” маъноси, ҳиндларда эса *ahura*- нинг “хўжайин” маъноси эскириб, истеъмолдан чиқсанга ўхшайди [13, Б. 438].

“Авеста” ва “Ригведа” дан айнан, қайси бири баҳс этилаётган атамаларнинг қадимий мазмунини сақлаб қолганига эътибор қаратиш шарт. Табиийки, Авеста билан таққосланганда Ведалар қадимийроқ ва нисбатан яхшироқ сақланган. Заратуштра янги диннинг асосчиси сифатида ислоҳотларни амалга оширган ҳолда, ҳинд жамиятида бундай инқилобий ўзгаришлар амалга ошмаган ваprotoарийлар даври Ведалар давридан бироз аввалроқ бўлган. Мана шу омилларга аксарият тадқиқотчилар даевалар култини Ригведа асосида талқин этишни маъқуллашади.

Шу билан бирга, юқорида таъкидланган шаклда “Авеста” дагига ўхшаб, protoарийлар даврига оид Ригведа маълумотларини шунчаки танлаб, жамлаш орқали protoарийларнинг диний таълимоти ва атамаларини тиклаш имконсиз. Фақатгина, Ведалар ва Авеста атамаларини ўзаро қиёсий таққослаш йўли билангина уларни топиш мумкин.

XX асрнинг 60-йилларига келиб ўрталарига келиб П. Тиме томонидан нашр этилган “Митанни шартномаси” даги ҳиндиарий худоларининг талқини [26, Б. 177], атамалар моҳияти ўзгаришининг ҳинди-эронийлар жамиятидаги бўлиниш билан боғлаш ғоясини шубҳа остида қолдирди. Шартномада митаниликлар эътиқод қилган бир қанча Веда худолари номи келтирилган эди. Бу маълумотга асосланиб Т. Берроу милоддан аввалги II мингийилликда Ўрта Шарқда яшаган арий жамоа-ларига нисбатан protoҳиндарийлар атамасини қўллайди ва “даэва”лар бу халқ-ларнинг худолари бўлганини, аммо улар кейинчалик ҳатто «Авеста»даги эронийлар пантеонида бир хил ном учрасада, асл моҳияти ўзгарган худолар бўлганини таъкидлаган [5, Б. 123–140]. Т. Берроу Ҳ.С. Нюберг таклиф этган ғояни рад этади, унга қўра “даэва” эронийлар учун доимо иблисни англатган, худони англатувчи атама эса “бага” сўзидир. Бундан ташқари “Авеста”да “бага” атамаси қўлланил-майди, Т. Берроуга қўра қадимги эрон худоларининг янги дин – Ахура Мазда динидаги ўзгариши “язата” билан ифодаланган.

Т.Берроунинг ушбу қараши Г.Гноли томонидан мутлақо рад этилади. Г. Гноли «Авеста»да “даэва” атамаси умумий маънода “худо”ни ифодалагани ҳақида кўплаб далиллар келтиради ва бу ном Заратуштра томонидан воз кечилган эроний ёки арийларнинг илоҳларига нисбатан қўлланганини таъкидлаги [9, 57; Б. 10, 76]. А.Баусани Эронда яккахудолик таълимоти ҳақидаги тадқиқотида даэва атамасига оид хилма-хил қарашларни муҳокама қилган [3, 110-119-б]. Шунингдек, А.Баусани *dāeūua-mašya* иборасини «Авеста» матнларида салбий маъно касб этганини таъкидлаган ҳолда, “лаънатланган илоҳлар” шаклида эмас, балки “қуий тоифадаги илоҳлар (*daimon*)” ёки “жин” (genio) деб таржима қилган [2, Б. 29–31]. Олим “daeva”нинг жин вариантидаги маъносини араб тилидаги “жин” билан таққослаган. Фикримизча, бу таққослаш кенг маънода амалга оширилмаган, ҳамда етарлича асосланмаган. «Авеста»да демонологик хусусият ниҳоятда яхши ёритилганини алоҳида китоб – Видевдатанинг яратилиши ҳам тасдиқлайди, аммо унда ҳам “даэва”ларнинг фалсафий моҳияти акс эттирилмаган.

Маънолардаги қарама-қаршиликнинг сабабини Ж. Келленс географик омиллар билан боғлайди [20, Б. 54–55]. Олим, XIX асрдаёқ Ҷармстетер томонидан атаманинг қарама-қарши маънолилигига оид билдирган фикрини қўллаб қуватлайди [6, Б. 259–271], унга қўра эронийлар пантеонида “даэва”ларнинг қабул қилинмагани қадимги анъаналар балан боғлиқ [18, Б. 290]. Ж. Келленс зардуш-тийлиkkача эроний тилидаги худони ифодаловчи сўз “бага” (*baga*) бўлгани ҳақидаги Т.Берроунинг фикрига қўшилади, бундай қарашиб “даэва” номи билан аталувчи кўплаб салбий хусусиятларни ифодаловчи қадимги илоҳларнинг моҳиятини ўрганишимизда қўл келади. Ж.Келленсга қўра «Авеста» матнларида салбий илоҳларга оид зиддиятли маълумотлар ва узоқ эволюцион ривожланиш йўлини босиб ўтганлиги, “Авеста”нинг энг қадимги қисмларида “даэва”ларнинг ёвуз мавжудот бўлган деган қарорга келишимизга тўсқинлик қиласди [19, Б. 22].

ХУЛОСА

Юқоридаги муроҳазаларга асосланиб, “даэва”, “ахура” ва “бага” атамалари-нинг эронийлар диний пантеонидаги ўрни, келиб чиқиши ва моҳиятига оид бир қанча хулосаларни таклиф қилиш мумкин. Бир тарафдан, «Авеста» матнларида “даэва” атамасининг ўзига хос талқинига алоҳида эътибор қилиш лозим. «Авеста»да акс эттирилган салбий фикрлар Ахура Мазда эътиқодчиларининг ушбу ҳудоларга нисбатан қандай муносабатда бўлганлигини кўрсатади ва бу уларнинг қадимий анъаналарни давом эттирган бошқа эроний жамоалар билан олиб борган курашининг бир қисмидир. “Даэва”га сифинувчиларнинг “дэвиант – даэва-парастлик” амалиёти қаттиқ танқид қилиниб, “даэва”лар ёвуз илоҳлар сифатида лаънатланиши дастлаб Гата мадҳияларида учрайди. Бу масалада Ж.Келленснинг фикрини [17, Б. 242]. Исаэрл Кампос ҳам қўллаган. И.Кампос “даэва”ларнинг янги пантеонда рад этилишини уларнинг характеристидаги ёвузлик хислатлари билан боғлиқлиги тўғрисидаги тарихшуносликдаги анъанавий қарашдан фарқли ўлароқ, бу жараённи пайғамбарнинг монотеистик таълимоти билан боғлайди [16, Б. 41]. Заратуштра тарғиб этган Ахура Мазда культи атрофида бирлашувчи диний таълимотнинг пайдо бўлиш вақтига оид ноаникликлар ҳалигача ўзининг ечимини топгани йўқ. Дарҳақиқат, диний таълимотларнинг ривожланиш босқичлари анъанасига хос тарихий жараёнларни «Авеста»нинг энг қадимги қисми Гаталар матнидан англаб олиш мумкин. «Авеста» мадҳияларида янги таълимот даъват этилган давр ва ҳудуд муҳити ҳақидаги маълумотларни таҳлили орқали Гата жамоалари ва “даэва”ларга сифинувчилар бирга яшашганини айтиш мумкин. Фақат, Ахура Маздага сифиниш оммалашганидан кейин “даэва”лар эътиқод обьекти сифатидаги мавқенини йўқотишган. Буларнинг барчаси Т.Берроу [5, Б. 123–140], Ж.Келленс [17, Б. 240–251], А.Дитц [7, Б. 111–114] Н. Симс-Уилям [25] кабиларнинг қадимги эронийлар пантеонида худо тушунчасини ифодаловчи сўз “бага” бўлгани тўғрисидаги фикрига қўшилишга асос бўлади ва бу атама “Авеста”гача ҳамда ундан кейинги даврларда ҳам худо маъносида қўлланиб келинган.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Altheim F., Zarathustra und Alexander, Eine ost-wetliche Begegnung, Frankfurt a. M.: Fischer. 1960. – PP. 177.
2. Bausani A. Religion in Iran. From Zoroaster to Baha’ullah. New York. Bibliotheca Persica Press. 2000. – PP. 29–31.
3. Bausani A. «Monoteísmo e Iran», en G. Gnoli (ed.), Orientalia Romana, Roma: Bardi, 1985, – PP. 110–119.
4. Benveniste E, «Hommes et dieux dans l’avesta», en G. Wiessner (ed.), Festschrift für Wilhelm Eilers, Wiesbaden: Harrassowitz, 1967. – PP. 144–147.
5. Burrow, T. «The Proto-Indoaryans» Journal of the Royal Asiatic Society 2, 1973. pp. 123–140.
6. Darmesteter, J. Ormazd et Ahriman, Paris: PUF. 1877. – PP. 259–271.
7. Dietz, A. «Baga and Mièra in Sogdiana»: Acta Iranica 17, 1978. – PP. 111–114.
8. Duchesne-Guillemin, J., «L’iran antique et Zoroastre», en Histoire des Religions i, Paris: PUF, 1970. – P. 449.
9. Gnoli, G. (1985), De Zoroastre à Mani. Quatre leçons au Collège de France, Paris: Institut d’Études Iraniennes. 1985. ff. 57.

10. Gnoli, G., Zoraster's Time and Homeland, Napoli: Istituto Universitario Orientale, Seminario di Studi Asiatici. 1980. – PP. 76–77.
11. Gray L.H. Blest, Abode of the (Persian) // Encyclopedia of Religion and Ethics, II, Edinburgh, 1910. – PP. 702-704.
12. Grey L.H. A List of the Divine and Demonic Epithets in the Avesta. // Journal of the American Oriental Society. Vol 46 (1926). – PP. 97–153.
13. Grey L.H. The “Ahurian” and “Devian” Vocabularies in the Avesta. // Journal of the Royal Asiatic Society./ Volume 59 / Issue 03 / July 1927. – PP. 427–441.
14. Güntert H. “Ueber die ahurischen und daēvischen Ausdrücke im Avesta, eine semasiologische Studie,” // Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse, 1914, Abhandlung 13. – P. 31.
15. Haug M. The Sacred language, writings, and religion of the Parsis. London. 1907
16. Israel C.M.. Ahuras, dāeuuas y bagas: una revisión de la terminología religiosa del panteón Iranio antiguo. A paraître dans Bandue (Revista de la SECR) Vol: 1. 2007. – P. 41.
17. Kellens J. «Characters of Ancient Mazdaism»: Históry and Anthropology 3, 1987, – P. 242.
18. Kellens J. «Les achéménides dans le contexte indo-iranien»: Topöi, 1997, sup. 1, – P. 290.
19. Kellens J. Essays on Zarathustra and Zoroastrianism, Costa Mesa: Mazda Pub. 2000. – PP. 22.
20. Kellens, J. Zoroastre et l'Avesta ancien, Paris: Peeters Pub. 1991. – PP. 54–55.
21. Leo J. Frachtenberg. Etymological Studies in Ormazdian and Ahrimanian Words in Avestan // Spiegel Memorial Volume, Bombay, 1908, p. 13.
22. Lommel, H. Die Religión Zarathustras nach dem Awesta dargestellt, Tübingen: J.C.B. Mohr. 1930. ss.291. [88-92].
23. Nigosian S. A., The Zoroastrian Faith, Quebec: McGill-Queen's. 1993. – PP. 18–19.
24. Nyberg, H. S., Die Religionen des Alten Iran, Leipzig: Neudr. d. Ausg. 1938.
25. Sims-Williams, N. (1989), «BAGA», en Encyclopaedia Iranica, accesible en Internet (www.iranica.com/newsite/articlenavigation/index.isc).
26. Thieme P. “The ‘Aryan’ gods of the Mitanni treaties”, JAOS, 60, 1960, 301–317.
27. Wiese Hüfer, J., Ancient Persia, New York: i B Tauris & Co. Ltd. 1996. – PP. 97–98.
28. Zaehner R.C., Las doctrinas de los magos. Introducción al zoroastrismo, Buenos aires: Lidium. 1983. – P. 4.